

De oude St. Nicolaaskerk van IJsselstein

door Martijn Vergouw
en Peter Siccama

1309. De Pausen verplaatsen hun zetel te Rome naar een kasteel in Avignon, de 70-jarige Babylonische Ballingschap der Pausen neemt een aanvang.

In IJsselstein is men inmiddels begonnen met de bouw van de St.-Nicolaaskerk. Het initiatief hiertoe nam Gijsbrecht van Aemstel, Heer van IJsselstein. Met deze kerk waren de Heren van IJsselstein nauw verbonden.

Hun kasteel, hun na het beleg van 1297 ontnomen, werd op Driekoningenfeest van het jaar 1309 door graaf Willem III van Holland aan hen teruggegeven.

Het spreekt vanzelf dat dit kasteel toen hersteld en uitgebreid werd en in het kader van deze activiteiten kan men ook de bouw zien van de kerk. Zij werd immers vlakbij het kasteel gebouwd en lag excentrisch ten opzichte van het opkomende stadje. Zij was dan ook min of meer bedoeld als hofkapel en mausoleum, maar fungeerde op de eerste plaats als parochiekerk van IJsselstein. Lang heeft men trouwens geloofd dat er een onderaardse verbinding bestond tussen kerk en kasteel en een pseudo-wetenschappelijk onderzoek in 1937 (met behulp van een wichelroedeloopster!) leek dit te bevestigen.

Toestemming tot de bouw verkreeg Gijsbrecht van de Utrechtse bisschop Guy van Avesnes op voorwaarde dat zijn zoon Aernout zou huwen met 's bisschops dochter Maria. Dit was tevens de voorwaarde om zijn tevoren belegerde kasteel terug te krijgen en om de ridderslag te verkrijgen. Het huwelijk van Aernout met een bastaarddochter, en nog wel van een bisschop, werd tot aan het eind van de 14e eeuw algemeen afgekeurd en wierp een smet op het blazoën van de nieuwbakken ridder Gijsbrecht. Heer Jan van Culemborg, wiens broeder huwde met de kleindochter van Aernout en Maria schreef vertoond en cynisch toen er uit dit huwelijk kinderen voortkwamen: „Danck hebben onse Papen, Dat sij Hertoch ende grauen connen maken”. Zover reikte het geheugen van de mensen.

De kerk bezat geen toren. Deze werd pas twee eeuwen later gebouwd naar een ontwerp van Alexander de Pasqualin uit Antwerpen, mogelijk lid van de beroemde familie Pasqualini uit Bologna. De kerkwijding vond plaats op Pasen 19 April 1310 en geschiedde door de Utrechtse wijbisschop Joannes Scopia (Johan van Konstanz). Guy van Avesnes, gekozen bisschop, was immers net als zijn voorgangers en opvolgers een politieke figuur die trouwens volgens beproefd recept pas na het nodige geharrewar de zetel van Willibrord beklommen had. De geestelijke zaken werden toevertrouwd aan de hulpbisschoppen waarvan de wijbisschop (zoals zijn titel reeds aanduidt) zorg droeg voor de wijdingen: toediening van bepaalde sacramenten en consecraties van kerken en andere materiële goederen.

Na de inwijdingsplechtigheid die, naar Middeleeuwse trant, een volle dag duurde, hield de parochie van Maria-ten-Hemelopneming te Eiteren op te bestaan en was de stichting van de parochie van IJsselstein een feit. Deze parochie verkreeg het patronaat van de H. Nicolaas, een heilige wiens verering door de Abdij van Werden in ons land werd geïntroduceerd. Deze Abdij bezat, zoals bekend, land in Eiteren. De kerk van Eiteren werd een kapel met aan het hoofd een vicaris (d.i. plaatsvervanger).

Op Paaszaterdag, 18 april van het jaar 1310 is de jonge, zojuist geridderde Gijsbrecht van IJsselstein te Utrecht waar hij voor het kapittel van St.-Marie en in aanwezigheid van bisschop Guy van Avesnes de grond waarop de nieuwe kerk van IJsselstein en het kerkhof is overgebracht, in eigendom geeft aan dit kapittel.

Hij erkent hierbij het patronaatsrecht van dit kapittel over de nieuwe kerk te IJsselstein en de oude kerk te Eiteren:

„In aanwezigheid van oog- en oorgetuigen groet u Ridder Gijsbrecht van IJsselstein en belooft hierbij voor nu en altijd de waarheid te spreken.

Onze eerwaarde vader in Christus Heer Guido, bisschop van Utrecht, heeft op mijn nederig verzoek de parochiekerk en het kerkhof van Eiteren na beoordeling in aanwezigheid van dit eerbiedwaardig gezelschap der heren Dekens en het kapittel der Zalige Maria te Utrecht, overgebracht naar de plaats die daarvoor door mij te IJsselstein is gesticht, vergezeld van de welwillende toestemming van voornoemde dekens en kapittel.

Deze overplaatsing biedt mij zeker voordelen op dit moment, maar meer nog voor mijn opvolgers in de toekomst, want zij betekent geen verlies, neen veeleer een belofte voor het nageslacht.

Ik sta hierbij de kerk en het oude en nieuwe kerkhof af en draag ze aan U over. Ik erken openlijk het patronaatsrecht van dit college betreffende de overgeplaatste kerk te IJsselstein en de voormalige kerk te Eiteren.

Aan U blijven alle rechten zoals Gij die ook bezit ten aanzien van de voormalige kerk te Eiteren.

Zowel voor mezelf als voor mijn toekomstige erfgenamen garandeer ik U mijn trouw en belooft ten opzichte van deze nieuwe kerk en oude kerk nimmer enig aards gewin, noch voor mezelf, noch voor mijn opvolgers, na te streven.

Bovendien zweer ik nimmer op Uw rechten aanspraak te zullen maken.

Aan dit getuigenis zal ter eeuwige bevestiging onze Heer Bisschop, voordat het aan de Dekens en het kapittel verzonden wordt, op mijn verzoek zijn zegel hechten.”

Hierna volgt een formule van bisschop Guy:

„En wij, Guido, door Gods genade bisschop van Utrecht, hechten ons zegel op verzoek van Ridder Gijsbrecht aan dit aanhangsel in groot vertrouwen.”

„Gegeven in het jaar onzes Heren 1310 op de zaterdag na het feest der Zalige Tiburtijnse Martelaren”.

De woensdag daarop vindt er op het nieuwe kerkhof te IJsselstein een plechtige bijeenkomst plaats waarbij Gijsbrecht in aanwezigheid van wijbisschop Johannes Scopia, de afgevaardigde van het kapittel van St.-Marie kanunnik Arnold van Xanten, de heren van het gerecht van IJsselstein en de parochiegemeenschap deze transactie bekrachtigt:

„Wij, Johannes, door Gods genade bisschop van Konstanz, maken bekend in aanwezigheid van oog- en oorgetuigen en in tegenwoordigheid van de begunstiger, en namens onze eerwaarde Heer in Christus, Heer Guido, bisschop van Utrecht, in wiens bisdom wij de plaatsbekleder zijn, dat bij de wijding van deze nieuw-gestichte parochiekerk, die van Eiteren is overgeplaatst, wij bevestigd zien en horen dat de bekwame man, Heer Ridder Gijsbrecht van Aemstel, opgeroepen door deze mensen van het gerecht en de verzamelde parochianen, openlijk het patronaatsrecht over deze nieuwe kerk erkent van de eerbiedwaardige mannen, de Heren Dekens en het kapittel der Zalige Mariakerk te Utrecht, voor altijd, zoals ook hun recht over de kerk van Eiteren, die naar hier is overgebracht, blijft gehandhaafd.

Wij verklaren de rechten van deze Ridder voor nietig en dragen hierbij plechtig en getrouw, zowel mondeling als schriftelijk, aan Arnold van Xanten, kanunnik aan ge-

noemde kerk der Zalige Maria te Utrecht, die hier ook tegenwoordig is als vertegenwoordiger van genoemde Dekens en het kapittel, het eigendomsrecht van deze nieuwe kerk en het kerkhof, die zolang zullen bestaan als ze gewijd zijn, over.
Aan dit getuigenis hechten wij ter eeuwige herinnering ons zegel.
Gedaan op genoemd kerkhof en gegeven op de vierde dag van Pasen in het jaar onzes Heren 1310.“

Pas in 1524 zal het patronaatsrecht aan de Heer van IJsselstein toevallen. Een reden toen om spoedig daarna de kerk te voltooien met een fiere toren.

In 1319 sticht Heer Gijsbrecht drie altaren in de kerk, gewijd aan het H. Kruis, de H. Maagd en St. Jan de Doper. Dit kan erop duiden dat toen het beeld van O.L. Vrouw van Eiteren in de kerk geplaatst werd. Haar feestdag viel namelijk op die van St. Jan de Doper (24 juni).

In 1328 is er reeds sprake van vier kapelaans.

„Anno 1333 Woensdag na St. Mertensdach in den winter. Door Gisebrecht, Here van Iselsteine, aan 't cappittel gegeven enen vriën eigendom van eenre vierteil lants, dy vir morgen hout, ende dy geheten is dy oude hofstede te Meerloe.“
Van de Koppel geeft dit citaat, kennelijk om te suggereren dat de kerk reeds een kapittel had. Wij hebben de tekst niet kunnen vinden en kunnen deze suggestie dus niet verifiëren.

Rond 1336 wordt Herberen, jongste zoon van Gijsbrecht van IJsselstein (Van Aemstel) gedood bij een duel. De uitdager sticht ter voldoening een nieuw altaar in de St.-Nicolaaskerk.

In 1341 wordt als pastoor en vicaris van het Maria-altaar genoemd Elyas van Eijke. Twee jaar later spreekt men van pastoor Mauricius de Embrica (Maurits van Emmerik). Mogelijk was deze een broer, althans familie van Bernardus de Embrica, een geleerde Karthuizer die rond dezelfde tijd doceerde aan de Sorbonne te Parijs.

In 1344 sterft Gijsbrecht. Zijn lichaam wordt in de St.-Nicolaaskerk bijgezet.

In 1349 krijgt het kerkgebouw haar eerste vuurproef te verduren. De stad IJsselstein ondergaat in die tijd dezelfde dubbele ramp die de stad Londen in 1666-1667 doorstond, namelijk een pest-epidemie gevolgd door een stadsbrand. In IJsselstein werden die calamiteiten gevormd door de Zwarte dood van 1348 en het beleg door Utrecht het jaar daaropvolgend. Hierbij werd onder andere het IJsselsteinse klooster in de as gelegd. De kerk schijnt echter geen ernstige schade opgelopen te hebben.

In 1355 verleent Paus Innocentius VI grote aflaten aan de kerk.

Aernout I, Heer van IJsselstein, sticht in 1359 zes kapellen (vicarieën) waardoor er nu elf kapelaans aan de kerk verbonden zijn. De geestelijken, verbonden aan de laatstgenoemde kapellen, kregen het bijzondere voorrecht zich op hoogtijdagen te tooien met „almuysen“, schoudermantels, die normaal slechts voor kanunniken waren voorbehouden. Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, bekrachtigde deze stichting bij wijze van verzoening met zijn „beminde zoon“ Aernout. In 1359 is er ook nog sprake van de altaren van St. Egidius, St. Joris, St. Silvester en St. Theobaldus.

In 1360 lezen wij: „Verscheide landerijen door Arnold, heer van IJsselstein, aan de kerk geschonken, om de opkomsten derzelve uit te delen aan diegenen welke de horae canonicae in die kerk zouden zingen” (citaat van v.d. Koppel).

Wederom kan hieruit blijken dat de kapelaans toen reeds beschouwd werden als kanunniken, zij zongen immers de horae canonicae, het koorgebed van de kanunniken.

Op 7 februari 1396 volgt dan een onderzoek dat Paus Bonifatius IX laat instellen in verband met de definitieve verheffing tot Collegiale kerk.

Nog in datzelfde jaar vindt deze verheffing plaats en aan de kerk wordt verbonden een kapittel van acht kanunniken onder de leiding van een proost.

De zielzorg werd toevertrouwd aan een deken. Pastoor Robert Helie wordt met pensioen gestuurd.

Overigens werd een kapittel vaak alleen maar aan een kerk verbonden tot meerdere glorie van de landsheer of de plaatselijke adel. Dit laatste was duidelijk in IJsselstein het geval. In het Noorden der Nederlanden bestonden vrijwel geen kapittels, terwijl ze in het Zuiden zeer talrijk waren.

Rondom Utrecht waren er rond 1400 nog Collegiale kerken te Wijk bij Duurstede en Amersfoort (St.-Joris).

Al is een college van acht kanunniken vrij bescheiden (de thans verdwenen stad Reimerswaal b.v. bezat een kapittel van 45 koorheren), men mag aannemen dat het later is uitgebreid omdat rond 1510 het koor van de kerk aanzienlijk werd vergroot. Het huidige koor is even groot en in breedte zelfs groter dan het schip der kerk. We weten helaas niets over koorbanken.

In 1399 werd in de kerk een broederschap van O.L. Vrouw van Eiteren en St.-Nicolaas opgericht. Op zaterdag, de dag die traditioneel gewijd is aan de H. Maagd, vierden de leden van deze broederschap een gezongen mis in de kapel van deze kerk, die aan Haar was toegewijd, denkelijk de kapel van 1319 (zie boven). Overigens was dit niet het enige geestelijke gilde te IJsselstein, want in 1470 is er tevens sprake van een St.-Barbaragilde.

In 1448 wordt nog van een St.-Anthoniusaltaar gesproken.

In 1561 tenslotte spreekt men van een altaar gewijd aan St.-Catharina.

Wanneer het beeld van O.L. Vrouw van Eiteren in de kerk kwam, is niet bekend. Zeer ruim genomen was dit uiteraard tussen 1310 en 1399 omdat in het eerste jaar de kerk van Eiteren haar rechten en wellicht ook haar devotionalia overdroeg aan de nieuwe IJsselsteinse kerk, het tweede jaar omdat toen de hierboven genoemde broederschap werd gesticht en voor het eerst de O.L. Vrouwekapel genoemd wordt. Het meest waarschijnlijk komt ons echter voor het jaar 1319 toen Gijsbrecht de altaren van Maria en St.-Jan stichtte.

Hoewel historisch nooit bewezen, wordt algemeen aangenomen dat het beeld later naar Eiteren is teruggekeerd. Waarschijnlijk gebeurde dit op het verzoek der pelgrims, die de historische kapel te Eiteren in hun bedevaarten bleven betrekken, ja zelfs prefereerden boven de IJsselsteinse kerk.

We kunnen de terugkeer naar Eiteren rond 1440 dateren, omdat rond die tijd de melaatsenbroederschap was opgericht en de kapel te Eiteren vergroot c.q. verbouwd was tot een respectabele kerk. We zien dus, indien dit zo is, dat IJsselstein, volwassen geworden en met een kerk, opgeklommen tot hoge rang, zich nu kon permitteren iets van die roem weer af te staan door het Mariabeeld terug te schenken aan een kapel die, ondanks haar degradatie in 1310, nooit vervallen was maar integendeel tegelijk met de IJsselsteinse kerk een steeds groter aanzien kreeg, tot ze een eeuw later getransformeerd zou worden

tot een kloeke kerk. Nimmer ging dus, zoals vaak gemakkelijk gekonkludeerd wordt, de faam van de een ten koste van de ander.

Waar zich overigens in de St.-Nicolaaskerk de Mariakapel bevond is uit het huidige gebouw niet meer af te leiden. Men moet er immers rekening mee houden dat de kerk reeds in 1418 werd verwoest. Ook in 1466 moet zij het weer ontgouden hebben, terwijl er in 1482 (slechts geringe) schade werd aangebracht. Volgens M.A. Prins-Schimmel en G.E. van Leersum („Langs de oude Utrechtse kerken”, 1975) vond er eerst rond 1500 een totale nieuwbouw plaats. Wij weten echter dat er in 1510 „slechts” een nieuw koor met kooromgang en sacristie (de huidige gerfkamer) werd gebouwd, volgens onze mening ten behoeve van het kapittel dat zich een ruimte van hogere standing wenste. Mogelijk ook gestimuleerd door de vergroting der Eiterse kapel en de wederopbouw van het IJsselsteinse klooster.

Het is wel te verwachten dat de O.L. Vrouwekapel zich bevond aan of vlakbij het Noordertransept, waar zich ook het grafmonument der Van Aemstels bevond. De Noordzijde van een kerk was immers altijd gereserveerd voor de verering van de Maagd Maria, daar bevond zich ook altijd het Maria-portaal.

Als interessante kanttekening signaleren wij dat de IJsselsteinse adel het Maria-gedeelte van de kerk koos om te worden bijgezet. Daar bevonden zich de twee monumenten en de grafkelders der Heren en Vrouwen van IJsselstein. Daar dit elders, uitgezonderd in kerken gewijd aan O.L. Vrouw, niet het geval was, moet men wel een speciale reden daarvoor gehad hebben.

Guyotte van IJsselstein, genoemd naar haar grootvader bisschop Guy, liet het grafmonument van haar ouders en grootouders juist daar oprichten toen het beeld van O.L. Vrouw van Eiteren zich op dezelfde plaats bevond.

Aan het huidige gebouw, gerestaureerd na een brand in 1911 op een naar ons inzien kunsthistorisch uitstekende maar technisch discutabele wijze, is er aan de Noordzijde geen uitbouw meer. Wel aan de Zuidzijde waar zich de gerfkamer en het uitgebouwde Zuiderportaal bevinden. Het is niet onmogelijk dat het oorspronkelijke beeld de verwoes-

Monument der Van Aemstels, vervaardigd in opdracht van Guyotte, Vrouwe van IJsselstein, omstreeks 1370.

Grote of St.-Nicolaaskerk te IJsselstein. Dit monument werd voor het eerst gerestaureerd van 1855-1859 op initiatief van de Leidse hoogleraar Dr. L.J.F. Janssen "door wiens hand de grafsteen werd veroverd op den tijd" (S.J. van den Berg in 'Aurora', 1856). Bij de identificering der beelden werd onder meer gebruik gemaakt van een schetstekening van Frans van Mieris (17e eeuw). Na de kerkbrand van 1911 werd het opnieuw hersteld, hoewel thans blijkt dat deze restauratie niet geslaagd is geweest.

ting der kerk in 1418 niet heeft overleefd en dientengevolge rond 1440 een kopie (verkleind) naar Eiteren terugkeerde. Dit zou dan het huidige beeldje zijn. Over de juistheid van deze stelling valt nog geen uitspraak te doen. In de officiële kunstwetenschap wordt het beeldje steeds gedateerd rond 1200. Tot aan de sluiting der Eiterse kapel in 1579 zou het beeldje daar gebleven zijn.

Tot slot zij nog opgemerkt dat er na de brand van 1911 nog slechts een muurschildering in het koor en twee 15e eeuwse houten beelden uit de viering van het gewelf te voorschijn kwamen. Deze spaarzame resten van een bijzonder rijk interieur zijn thans niet meer aanwezig en de vraag rijst wat er mee gebeurd is.

Vicarieën in de St.-Nicolaaskerk.

H. Anthonius, patroon tegen besmettelijke ziekten en van veetelers (spec. varkenshouders)	(17 jan.)
H. Barbara, patrones der klokkenluiders en schutters	(4 dec.)
H. Catharina, patrones der molenaars	(25 nov.)
H. Egidius, patroon tegen onvruchtbaarheid, uitslag, epilepsie en van boogschutters, paardenhandelaars en schipbreukelingen	(1 sept.)
H. Georgius (St.-Joris) patroon der ridders	(23 april)
H. Joannes Baptista, patroon der snijders, wevers en leerlooiers	(24 juni)
H. Kruis (H. Kruisvinding)	(3 mei)
O.L. Vrouw (belangrijkste feestdag 15 aug.)	
H. Silvester	(31 dec.)
H. Theobaldus patroon der gordelmakers en leerlooiers	(30 juni, 1 of 3 juli)

Behalve St. Silvester en St. Theobaldus zijn het heiligen die in vrijwel iedere grotere kerk hun altaar hadden.

Opvallend is wel dat er van de leerlooiers twee patronen te IJsselstein vereerd werden.

Literatuur:

1. S.W.A. Drossaers: Het archief van de Nassause Domeinraad (1955)
2. H.J. Kok: Enige patrocinia in het Middeleeuwse bisdom Utrecht (1958)
3. A. v.d. Koppel: Geschiedenis der op 10 Aug. 1911 afgebrande kerk der N.H. Gemeente te IJsselstein (1911)
4. G.C. Labouchère: Toren der N.H. St.-Nicolaaskerk te IJsselstein, een bijdrage tot de geschiedenis der strengen Renaissance-stijl in Nederland (Oudheidkundig Jaarboek, 1922, pag. 37-60)
5. S. Muller: Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (1958)
6. R.J. Ooyevaar: Verslag van de proefopgraving te Eiteren bij IJsselstein van 28 oktober tot 18 november 1972 (1973)
7. M.A. Prins-Schimmel/G.E. v. Leersum: Langs de oude Utrechtse kerken (1975)
8. A. Schmeddinghof: Beiträge zur Geschichte der Familie von Pasqualini (Westfälische Zeitschrift, Band 93, 1937, blz. 1-39)
9. A.G. Schulte: Nederlandse monumenten in beeld: Overijssel, Gelderland, Utrecht (1974)
10. W.A. Rijksvrijheer van Spaen: Historie der Heeren van Amstel, van IJsselstein en van Mijnden (1807)
11. Utrechtsche Volksalmanak jg. 1859